

УДК 94(477)"19"

Т. П. Макаренко

ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті висвітлюються події 1917-1919 рр. в Україні, які пов'язані з єврейськими погромами. Проаналізовано основні тенденції політики Української Центральної Ради та Директорії стосовно єврейської меншини. На підставі документальних джерел розглядаються суб'єктивні та об'єктивні чинники, що спричинювали погроми. Простежуються політичні заходи українських урядів, спрямовані на забезпечення необхідного порядку і зупинення поширення погромів. Головний висновок - проблема єврейських погромів залишалася актуальною, а спроба Центральної Ради і Директорії контролювати ситуацію виявилася безуспішною.

Ключові слова: Центральна Рада, Директорія, національна політика, національні меншини, єврейська меншина, погроми, державна допомога.

Українська революція 1917 – 1920 рр., головним завданням якої було відновлення державності України, супроводжувалася демократичним розв'язанням національного питання та виробленням реалістичної моделі захисту прав національних меншин. Незважаючи на несприятливі внутрішні й зовнішні умови, Центральна Рада чи не вперше у світовій практиці зробила реальну спробу забезпечити права іноетнічного населення, заклала правові основи демократичної етнополітики. Актуальним у контексті цієї проблеми є вивчення питання взаємин з національними меншинами, зокрема єврейською та спроба вирішення українськими урядами однієї із болючих проблем - єврейських погромів.

Серед сучасних науковців, що займаються дослідженням зазначеної теми, слід відмітити таких як А. Гошуляк, Т.Гунчак, Г.Кривоший, Е.Костишин, С.Литвин, М.Лазарович, В.Сергійчук, В. Солдатенко, В.Устименко. Головним джерелом дослідження стали матеріали ЦДАВО України, ЦДІА м. Києва, опубліковані документи.

Як свідчать наукові розвідки, на початку ХХ століття в Україні мешкали майже 2/3 всього єврейського населення Російської імперії, тоді як у Росії лише 1/5, а у Білорусії – 1/7 їх частина. Євреї становили більшість населення у таких містах, як Житомир, Вінниця, Умань, Проскурів, Новоград-Волинський, Коростень, Овруч, Бердичів [1, с.148].

Єврейський суспільний рух був невід'ємно пов'язаний з політичним і являв собою дуже потужний і багатогранний механізм, який мав різні прояви. Зазначимо, що єврейські політичні партії та організації прихильно поставилися до ідеї української державності. Єврейські соціалістичні партії отримали більшість місць у Центральній Раді оскільки були представлені на всіх рівнях влади: у виконавчій (Генеральному секретаріаті) та законодавчій – єврейські представники отримали до 25 % місць у Центральній Раді.

Серед спектру питань, якими переймалися представники єврейських партій і організацій – від загальнодержавних питань (економічних, правових, військових тощо) до суто єврейських національних проблем – законодавче вирішення питань єврейської громади, статусу єврейської мови, освіти, проблеми створення окремих єврейських частин і болюче питання єврейських погромів. Єврейські організації Києва, Одеси, Катеринослава, Харкова та інших міст визнавали Центральну Раду єдиною законною владою. Євреї не тільки давали кошти для сприяння УНР, але й пропонували військову допомогу.

Здавалось би, євреї повинні були б ладити і мирно співіснувати з усіма режимами. Але виходило навпаки: така швидка зміна політичної орієнтації викликала негативну реакцію багатьох з них. Єврейські погроми початку ХХ століття у 1919-1920 рр., тобто якраз за доби Директорії набули нечуваного розмаху і відбувалися вони переважно на території України. На думку російського історика А.Солженіцина, «за масштабом, чисельністю і жорстокістю ці погроми перейшли всі межі» [2, с.156]. За оцінками істориків, у 1919-1920 рр. у цих погромах загинуло від 35 до 50 тис євреїв. Узагальнюючи дані єврейських джерел, сучасний російський історик Г.Костирченко налічує до 900 масових погромів, із них : 40% ініційованих загонами армії Директорії, 25 % – розрізненими збройними формуваннями, 17 % - денікінцями, 9% - Першою кінною армією С.Будьонного[3, с.33].

Варто зазначити, що на українсько-єврейські відносини в роки Української революції впливало багато чинників і не останню роль при цьому відігравали стереотипи, утверджені впродовж століть спільного існування обох народів. По-перше, українець для єврея значною мірою асоціювався з антисемітом, погромником.

По-друге, для українців образ єврея був нерозривно пов'язаний із національним та соціальним гнобленням, а після подій 1918 р. – ще й із кривавими репресіями ЧК. На думку дослідників даної проблеми, у 1919 р. конфлікт розгортався як протистояння у різних площинах: національній, соціальній, релігійній, політичній, економічній [4, с.35].

По-третє, погроми стали наслідком отаманщини в УНР. Найбільш безвідповідальними і жорстокими у погромах називають отаманів Григор'єва, Яцейка, Соколовського, Зеленого, Ангела.

Українська влада, ставлення якої до єврейських погромів було абсолютно негативним, намагалася боротися проти цього зла всіма доступними засобами. Ще в листопаді 1917 р., перебуваючи на посаді міністра військових справ, С.Петлюра, намагаючись налагодити охорону порядку в республіці, дає дозвіл на формування в УНР єврейських бойових дружин для захисту євреїв від погромів.

Перші за часів революції відомості про погроми та антисемітську агітацію в Полтавській та Київській губерніях припадають на березень-червень 1917 р [4, с.156].

Погромники звинувачували євреїв у спекуляції, недостатності продовольчих та промислових товарів, у їхній дорожчечі. Так, наприклад, у доповідній записці жандармського полковника Чернігівському губернатору про продовольчу кризу зазначалось, що причина її – у спекуляції єврейських торговців.

Численні архівні документи свідчать про погроми в столиці. Так, наприклад, 22 червня 1917 р. у Києві відбулися «безпорядки» на Житньому базарі, де до єврейських торговців застосували насильницькі дії [5, арк.1].

У вересні 1917 р. відомості про самосуди, захоплення земель, погроми й насильство над єврейським населенням приходили з Волині, Поділля й Полтавщини. У жовтні–листопаді 1917 р. у трьох Правобережних губерніях України відбулося понад 50 погромів.

У телефонограмі Київського губернського комісара Саліковського заступникові Генерального секретаря з єврейських справ про єврейський погром у м.Сквири повідомлялось, що 23 жовтня 1917 р. під час проведення ярмарку в місті почалися єврейські погроми, під час яких були поранені як серед єврейського населення, так і серед солдат, та спричинені значні матеріальні збитки [6, с.162].

У жовтні 1917 р. до прокурора Київської судової палати надійшла інформація про погроми євреїв у м.Полонному Волинської губернії, де в будинках і магазинах 7 євреїв здійснено пограбування частини майна, а взагалі потерпілими стали майже 100 чоловік [7, арк.1-1зв.]. Між іншим, у «Поданні» вказувалося на офіційні причини таких подій: відсутність на ринку предметів першої необхідності, тютюну, сигарет, «а також нестабільність цін».

У відомостях про єврейські погроми в м.Острозі Волинської губернії у вересні 1917 р. знаходимо дані про збитки єврейських торговців, що оцінювалися більше як у мільйон карбованців [8, арк.3зв.].

Аналогічна інформація про погроми надходить з м.Ямпіль Подільської губернії в жовтні 1917 р. , а очевидці свідчать про людські жертви серед єврейського населення, методичні пограбування, які обумовили повне розорення, масові зґвалтування жінок і тортури [9, арк.1].

Отже, проблема єврейських погромів набула актуальності ще в період Центральної Ради, яка, хоча і намагалася контролювати ситуацію, але безуспішно.

Прихід до влади Директорії, відновлення УНР супроводжувалося поверненням до законів УЦР щодо національних меншин, реанімацією Міністерства з єврейських справ. У листопаді 1918 р. Директорія звернулася з Відозвою до російської, єврейської та польської демократії в Україні про створення єдиного демократичного фронту для боротьби з реакцією. У ній було підтверджено рівність усіх громадян, право використання, крім державної, мов усіх народів, які проживають в Україні [10, арк.4].

Отже, Директорія буквально з перших днів свого існування почала активно залучати єврейське населення до участі у політичному житті України. Крім надання привілеїв єврейській громаді, Директорія дала змогу її представникам працювати в українському уряді. Кілька осіб єврейської національності стали на чолі Міністерств, інші обіймали високі посади в українській закордонній службі, понад 200 осіб працювали у нижчих ланках керівництва. До парламенту УНР у листопаді 1920 р. планувалося ввести 21 представника від єврейських партій, тобто восьму частину всіх депутатів.

24 січня 1919 р. Директорія офіційно скасувала закон гетьманського уряду від 9 липня 1918 р. і відновила чинність схваленого УЦР закону «Про персонально-національну автономію», що передбачав самоуправління національних меншин у сфері культури та захисту прав шляхом створення загальнодержавних національних союзів[11, с.447]. Тоді ж було прийнято закон, підписаний В.Чеховським, про карну відповідальність за образу національної честі та гідності, за яким особа, винна «в образі словом, в письмі чи вчинком громадянина УНР, з метою зневажити його національну честь чи достоїнність, карається тюрмою від трьох до восьми місяців» [11, с.448]. Тоді ж було засновано урядовий відділ у справах національних меншостей.

С.Петлюра розумів, що в цей найвідповідальніший для України час злагода і підтримка єврейського населення, як і інших меншин, ішла на користь взаємних інтересів усіх верств населення та була неодмінною запорукою успіху в боротьбі за незалежність. Тому демократична влада вжила всіх необхідних заходів, щоб не допустити або спинити погроми, що вже розпочалися. Разом з тим, «під» єврейських погромів припадає на 1919 рік.

Телеграма від 14 січня 1919 р. містить звернення Директорії до козаків і євреїв, у якому Головний отаман писав: «По деяких місцях України окремими групами козаків вчинялися насильства над євреями. За перевіреними відомостями козаків вербували провокатори гетьманці, добровольці й ті, хто називали себе «большевиками». Вони робили це, щоб осоромити Українську республіканську армію, викликали проти українського козацтва ненависть населення, внесли в край безладдя та безчинство і такими способами вернути старе панування поміщиків та буржуїв. Деяких з таких провокаторів і погромників уже спіймано і розстріляно» [11, с.448].

Зазначимо, що найбільш криваві погроми відбулися в Проскурові, Житомирі, Черкасах, Фастові. Так, 7-13 січня 1919 р. у Житомирі і навколишніх містечках відбулася хвиля єврейських погромів, влаштованих українськими вояками. 4-5 січня 1919 р. в результаті піднятого більшовиками повстання проти Директорії влада перейшла до рук робітничих, солдатських і селянських депутатів. 7 січня повстанські загони отамана Палієнка придушили повстання, відтіснили збільшовичені частини за межі міста. Після цього розпочався погром , який тривав кілька днів. Крім козаків, у ньому брали участь також мешканці Житомира[11, с.701].

15 лютого 1919 р. відбулося більшовицьке повстання проти Директорії у Проскурові, у якому брало участь єврейське населення. 15-16 лютого українські війська влаштували погром проти євреїв, під час якого загинуло близько 1200 осіб. За цей злочин комендант Проскурова отаман І.Семененко був заарештований і

поніс покарання. 16-17 лютого гайдамаки влаштували також погром у м. Фельштині Проскурівського повіту. 3 1900 євреїв, що проживали там, 485 було вбито, 180 поранено [11, 702].

25 лютого 1919 р. військові коменданти м. Дубно, Дубенецького і Кременецького повітів ухвалили безпідставне рішення - накласти на єврейське населення контрибуцію у розмірі 100 тис крб. за протиправну діяльність проти УНР. Спроба отримати контрибуцію перетворилася на погроми.

У кожному окремому випадку Директорією створювалися Надзвичайної слідчої комісії для розслідування подій, а 14 червня 1919 р. Кабінет народних міністрів, заслухавши на засіданні доповідь міністра єврейських справ про погроми у містах Кам'янець і Проскурів та про злочинну антиєврейську агітацію, постановив: «Вжити рішучих заходів до цілковитої ліквідації погромних проти єврейських подій, а винних притягнути до суворої кари за законами військового часу».

У прийнятому 25 травня 1919р. Законі «Про утворення Особливої комісії для розслідування проти єврейських погромних дій» даній установі були надані надзвичайні повноваження - притягнення до смертної кари, а також закріплювалося, що «...комісія має право безпосередньо підіймати карне переслідування проти урядових осіб всіх рангів, як за загальні, так і за службові карні вчинки, що в зв'язку з погромними подіями»[11, с.653]. Утворені надзвичайні суди накладали смертні кару за агітацію проти самостійної УНР, шпигунство, повстання проти влади, озброєний опір владі, розбій, грабїж, підпал, за чинне порушення військової дисципліни та опір проти виконання наказу.

Згідно із законом, учасники погромів передавалися до спеціально створених військових трибуналів. Особливе значення мало те, що серед членів комісії були представники єврейського населення. Водночас уряд намагався всіляко допомогти жертвам погромів. Попри гостру нестачу коштів Директорія виділяла для цієї мети досить значні суми. Так, наприклад, у січні 1919 р. урядом Директорії «асигновано 2 млн.крб для негайної допомоги єврейському населенню, яке постраждало від погромів» [12,с. 202]., а розпорядженням від 20 липня 1919 р. «асигновано 11460000 гривень для допомоги біднішому єврейському населенню міст і містечок, які постраждали від погромів »[11, с.432].

Не менш важливим є Наказ, виданий С.Петлюрою своїм військам 26 серпня 1919 р. в якому він « вимагає знищення всякої спроби погромів та передачі погромників до розстрілу.»

Окрім представників найвищої політичної влади УНР, рішучих заходів як щодо недопущення єврейських погромів, так і інших незаконних дій стосовно мирного населення, вживали й офіційні особи нижчих рангів. Насамперед, це стосується військового командування[13, с.121].

І все ж., попри всі заходи, що вживалися, відсутність достатньої кількості українського війська на фронтах не давала змоги забезпечити необхідний порядок і зупинити поширення єврейських погромів. Загалом, національна політика Центральної Ради, Директорії, в тому числі їх активна боротьба з єврейськими погромами, не користувалася популярністю серед населення. Однак, видатні діячі Української революції не зраджували своїх принципів і продовжували опиратися будь-яким антиєврейським настроям. На жаль, можливість як Центральної Ради, так і Директорії, були вкрай обмежені і всі зусилля виявилися марними.

Джерела та література

1. Устименко В.М. Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України / В.М. Устименко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – К., 2009. – Вип.4. – 276 с.
2. Солженицын А.И. Двести лет вместе: В 2-х Ч. Ч 2. / А.И. Солженицын. – М. : Русский путь, 2002. – 512 с.
3. Костырченко Г. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм / Г.В. Костырченко. – М. : Международные отношения, 2001. – 86 с.
4. Сергійчук В. Погроми в Україні 1914-1920 рр. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах / В. Сергійчук. – К. : О.Теліги, 1998. – 544 с.
5. ЦДІА м.Києва. – Ф.317. – Оп.1. – Спр.6100.
6. Сергійчук В. Погроми в Україні 1914-1920 рр. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах / В. Сергійчук. – К. : О.Теліги, 1998. – 544 с.
7. ЦДІА м.Києва. – Ф.317. – Оп.1. – Спр.6101.
8. ЦДІА м.Києва. – Ф.317. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.7245.
9. ЦДІА м.Києва. – Ф.317. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.7245.
10. ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.137.
11. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної республіки. 1918-1920. Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч. – Т.2. / Упоряд. В Верстюк (керівник) та інш. – К. : Видавництво ім. О.Теліги, 2006. – 720с.
12. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної республіки. 1918-1920. Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч. – Т.1. / Упоряд. В Верстюк (керівник) та інш. – К. : Видавництво ім. О.Теліги, 2006. – 687с.
13. Лазарович М. Деякі аспекти боротьби влади другої УНР проти єврейських погромів // Грані. – №6 (86). – 2012. – червень. – С. 120-125.

Макаренко Т. П. Єврейские погромы в период Украинской революции

В статье освещаются события 1917-1919 годов в Украине, связанные с еврейскими погромами. Проанализированы основные тенденции политики Украинской Центральной Рады и Директории относительно еврейского меньшинства. На основании документальных источников рассматриваются субъективные и объективные факторы, которые вызывали погромы. Прослеживаются политические меры украинского правительства, направленные на обеспечение необходимого порядка и остановки распространения погромов. Главный вывод – проблема еврейских погромов оставалась актуальной, а попытки Центральной Рады и Директории контролировать ситуацию оказались безуспешными.

Ключевые слова: Центральная Рада, Директория, национальная политика, национальные меньшинства, еврейское меньшинство, погромы, государственная помощь.

Makarenko T.P. Jewish pogroms during Ukrainian Revolution

The article highlights the events of 1917-1919 in Ukraine related to Jewish pogroms. There is an analysis of basic trends of Ukrainian Central Rada Policy and the Directory for the Jewish minority. The subjective and objective factors that have caused the pogroms are considered on the basis of documentary sources. Some political measures of Ukrainian governments which were provided the necessary order and stopping the spreading of the pogroms are analyzed in this article. The main conclusion is that the problem of Jewish pogroms was relevant as well the attempt of Central Rada and the Directory to control the situation was unsuccessful.

Keywords: Central Rada, the Directory, national policy, national minorities, the Jewish minority, pogroms, state support.

УДК 94(477.43).084

М. П. Олійник

САМОГОНОВАРІННЯ ТА БОРОТЬБА З НИМ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕПУ

В статті аналізується взаємовплив соціально-економічних умов на розвиток самогоноваріння на Поділлі в 1920-х роках, ставлення до цього явища органів радянської влади, посадовців, депутатів і пересічних подолян. Досліджуються адміністративні, судові та організаційні методи боротьби з ним місцевих Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, міліції, спецслужб і сільських активістів, результативність зазначеної боротьби.

Ключові слова: “сухий закон”, самогон, самогоноваріння, самогонник, репресії.

Складнощі перехідного періоду, які переживає сучасна Україна, породжують найрізноманітніші проекти подолання кризових явищ. З'являються ідеї щодо суттєвого підвищення акцизів, відтак і цін, на алкогольну продукцію з метою наповнення бюджету Пенсійного фонду, вирішення інших соціальних проблем. Лунають голоси і з протилежного флангу з пропозицією запровадити “сухий закон” з метою позитивного впливу на здоров'я нації. Проте ні одні, ні інші не обтяжують себе вивченням історичного досвіду взагалі та в регіональному розрізі зокрема.

На відміну від політиків, історики В. Алтуєв [1], Є. Горлов [2], Г. Дзандзава [3], І. Іщенко [4], І.Рибак [5] та інші в контексті вивчення тих чи інших проблем історії України періоду 20-х років минулого століття досліджують і питання, пов'язані з пияцтвом і “сухим законом”. Однак ще відсутні узагальнюючі праці з цієї важливої теми. Відтак, враховуючи актуальність, новизну та масштабність проблеми, її недостатнє вивчення, в даній статті ми проаналізуємо причини та масштаб самогоноваріння на теренах Поділля, дослідимо форми, методи та результативність боротьби радянської влади з ним у роки нової економічної політики.

Великою проблемою, з якою зіткнулася радянська влада після завершення громадянської війни, було самогоноваріння – побічний результат “сухого закону”, запровадженого в Російській імперії влітку 1914 р. і продовженого радянською владою. Однак, оскільки для подолання повоєнної кризи потрібні були гроші, а “поступатися принципами” більшовики не могли, то радянська влада пішла на компроміс – дозволила виготовлення та торгівлю виноградним вином міцністю до 20 градусів, яке слід було купувати “лише в оптових торговців”, а споживати лише в “ренкових погрібах¹, столових, ресторанах і тимчасових виставках...”² [7, с. 66-67].

Однак скористатися такою можливістю могли лише в містах. Бо в селах незаможники, через непосильний податковий тягар і низьку товарність господарств, не мали грошей не лише на дороге вино, а навіть на дешевше пиво. Як доповідав відділ управління Кам'янецького повіту в січні 1923 р., “ціни на пиво надто високі порівняно з купівельними можливостями споживача, який охочіше звертається до самогону” [8, арк. 36 зв.].

Владу турбувало те, що на виробництво самогону витрачалися продукти, які можна було б використати для допомоги голодуючим в 1921-1923 рр. і 1925 р., чи на потреби “соціалістичного будівництва”. Таку стурбованість чітко демонструє відозва № 23 від 25 грудня 1922 р. Кам'янецького повітвиконкому та повіткомнезаму до незаможних селян Кам'янецького повіту. В ній у яскравому публіцистичному стилі говорилося: “Незаможнику... ми повинні... зруйнувати ще одно гніздо, котре ми обійшли байдуже, це гніздо САМОГОН... В той час, коли наші рідні по крові люди Запорожжя і Надволля пхнуть з голоду, то рівночасно з тим селянин гоне самогонку з хліба і навіть не віддавши всього продподатку... тепер мільйони людей по місяцям не бачуть шматка хліба і з голоду гинуть, а ми тут тисячі пудів дорогого хліба переводимо на самогон. Де наш розум. Де братерське почуття і революційна свідомість” [7, с. 210-211].

Закономірно постає питання про причини такого явища. На нашу думку, головна з них полягає у важкому становищі селян. Воно зумовлювалося не стільки недородом у 1921-1923 роках та засухою на Поділлі 1925 р., скільки політикою радянської влади. Проголосивши нову економічну політику та заміну продовольчої розверстки продовольчим податком, на практиці в селян, як і в роки “воєнного комунізму”,

¹ В документі “Ренковий поргреб” – винарня [6, с 192].

² Тут і далі збережено особливості правопису та орфографії документів (Авт.)